

to niewątpliwie uporządkował i wzbogacił wiedzę na ten temat. Książkę Rohkrämera można określić jako jeszcze jedną – w licznej serii opracowań powstałych w różnych krajach – solidną publikację dotyczącą nowszych dziejów Niemiec opisywanych z perspektywy rozwoju tamtejszej prawicy. Można też z przekonaniem stwierdzić, że dopóki nazizm i pokrewne ideologie oraz systemy polityczne będą budziły zainteresowanie czytelników, dopóty będzie istniało zapotrzebowanie na takie rozprawy, nawet jeśli ich treść nie zawsze w pełni usatysfakcjonuje znawców problematyki niemieckiej.

Marek Maciejewski

**Maciej Cesarz, *Od „Większej Brytanii”
do zjednoczonej Europy. Faszystowska doktryna Oswalda Mosleya***
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, ss. 389

Faszyzm pojawił się w wielu państwach Europy jako wyraz niezadowolenia z postanowień traktatu wersalskiego, kończącego I wojnę światową. Radykalizację mas potrafili wykorzystać działacze polityczni, którzy zdemobilizowanym żołnierzom, pozbawionym własności i pracy, oferowali członkostwo w związkach kombatanckich, dających pozór prawidłowej organizacji życia społecznego oraz przywołujących wspomnienie lat chwały spędzonych na wojnie. Twórcy faszyzmu wyszli z założenia, że we wszystkich sferach życia społeczeństwa wystąpiły niekorzystne i jednocześnie nieodwracalne zjawiska. Przekonywali, że jedynie oni są w stanie zmienić ten stan rzeczy. W tym celu odrzucili panujące filozofie i ideologie, w tym liberalizm i jego podstawowe wartości – indywidualizm, racjonalizm, równość jednostek i wolność gospodarczą oraz demokrację. Negowali socjalizm i komunizm, których zwolennicy postulowali rewolucję proletariacką, wspólną własność oraz gospodarkę centralnie planowaną. Występowali przeciw religii i wynikającym z niej zasadom moralnym. Krytykowali materializm i konsumpcjonizm jednostek. Przekonywali, że w sferze politycznej, prawnej, ekonomicznej, kulturalnej, naukowej, cywilizacyjnej i moralnej muszą nastąpić zmiany, z których najważniejsza dotyczy sprecyzowania, że podmiotem w tych sferach życia jest odtąd państwo, a nie jak dotychczas – jednostka. Twórcy faszyzmu twierdzili, że jednostka ludzka nie ma znaczenia ani historycznego, ani społecznego. Człowiek liczy się jedynie jako członek narodu. W ten sposób naród stał się w doktrynie i ruchu faszystowskim najważniejszą wartością. Ideologowie faszyzmu chcieli skonsolidować naród, wprowadzić spokój społeczny, powrócić do zdrowej gospodarki, w której dominuje rolnictwo i prosta praca, wymagająca wysiłku fizycznego. Celem gospodarki nie powinna być obfitość dóbr. Jednostka powinna odrzucić utylitaryzm i dążenie do maksymalnego zaspokojenia materialnych potrzeb na rzecz życia w lekkim niedostatku. Niedobór oznaczał wyrzeczenia, co – obok ciężkiej pracy fizycznej – miało sprzyjać doskonaleniu charakterów. Jednostki miałyby szansę osiągnięcia doskonałości i udowodnienia swej wyższości nad jednostkami żyjącymi w dostatku, a przez to leniwymi i niezdolnymi do heroicznych czynów. Twórcy faszyzmu na szczęście nie osiągnęli zakładanych celów, ale ich koncepcje wstrząsnęły światem i doprowadziły ludzkość do katastrofy.

Faszyzm najpełniej rozwinął się we Włoszech Benita Mussoliniego oraz w hitlerowskich Niemczech, gdzie demokracja, swobody polityczne i społeczne zostały zastąpione przez rządy totalitarne. Społeczeństwo stało się ślepyim narzędziem w rękach władzy. Naród niemiecki przyjął milczącą postawę wobec szowinizmu i zbrodni hitlerowskich i do dziś musi czuć się winny okrucieństw, jakich się wówczas dopuścił.

Ruch faszystowski nie ominął też Wielkiej Brytanii, ale nie osiągnął tam rozmiarów porównywalnych z rozmiarami ruchów na kontynencie. W wyniku I wojny światowej Wielka Brytania poniosła znaczne straty w ludziach (750 tys. zabitych, 1,7 mln rannych). Po wojnie straciła na znaczeniu jako światowa potęga polityczna i gospodarcza. Ujawniły się tendencje separatystyczne Irlandii. Imperium utraciło też dominację na morzu. Sytuację pogorszył wielki kryzys gospodarczy (1929–1933), w okresie którego bezrobocie miało masowy charakter. W wyniku tych wydarzeń wzrosło poczucie zagrożenia cywilizacji Zachodu oraz pojawiło się widmo upadku Imperium. Podobnie jak na kontynencie, również w Wielkiej Brytanii został opracowany faszystowski program odwrócenia niekorzystnych tendencji w rozwoju kraju. Autorem programu był Oswald Mosley (1896–1980), arystokrata, uczestnik I wojny światowej, długoletni członek Izby Gmin (1918–1931), osoba łącząca w Wielkiej Brytanii przedwojenny faszyzm ze współczesnym prawicowym ekstremizmem.

Mosley od młodych lat należał do najbardziej popularnych polityków w Anglii. W 1918 r., w wieku 22 lat, został najmłodszym w historii członkiem Izby Gmin jako deputowany z ramienia Partii Konserwatywnej. Później był członkiem Partii Pracy i w 1929 r. ministrem w jej rządzie. Gdy opracowany przez niego program łagodzenia skutków nadciągającego kryzysu gospodarczego został odrzucony przez rząd, zrezygnował z członkostwa w Partii Pracy i, pod wpływem lektury prac o bliskim upadku cywilizacji Zachodu oraz Wielkiej Brytanii, założył własną partię polityczną – Nową Partię. W wyborach w 1931 r. partia Mosleya poniosła porażkę, co zadecydowało o nawiązaniu przez Mosleya kontaktów z Mussolinim i Hitlerem oraz o żywym zainteresowaniu faszyzmem włoskim i niemieckim.

Burzliwe życie osobiste Mosleya oraz jego działalność polityczna przyniosły mu popularność. Jeszcze za życia doczekał się biografii (R. Skidelsky, *Oswald Mosley*, 1975). Sam jest autorem 20 prac, z których najważniejsza, *The Greater Britain (Większa Brytania)* z 1932, zawiera wykład na temat zasad faszyzmu. Od wcielenia tych zasad w życie uzależniał dalsze istnienie i pozycję Anglii w świecie. Choć Mosley po zakończeniu II wojny światowej znacznie ograniczył swoją działalność polityczną i zrezygnował z otwartego głoszenia haseł faszystowskich na rzecz koncepcji paneuropejskich oraz postulatów ograniczenia imigracji do Wielkiej Brytanii, to ruchy ekstremistyczne korzystały z jego dorobku.

Należy stwierdzić, że poglądy oraz działalność Mosleya nie są szerzej znane polskiemu czytelnikowi. W opracowaniach na temat faszyzmu są tylko wzmianki o twórcy faszyzmu angielskiego, niezawierające analizy poglądów. W literaturze obcojęzycznej istnieją pojedyncze opracowania na temat ugrupowań faszystowskich, których ojcem duchowym był Mosley. Są też prace prezentujące wybiórczo antysemityzm i rasizm Mosleya. Brak natomiast w literaturze obcej, w tym angielskiej, pełnej monografii analizującej ideologię faszystowską Mosleya. Z tych względów należy uznać wybór tematu książki za trafny i pożądanym. Wagę wyboru podkreśla również fakt odradzania się w Europie ruchów skrajnej prawicy. Należy zatem ukazywać źródła ideologiczne tych ruchów, wskazując na niebezpieczne dla ludzi idee zawarte w koncepcjach głównych twórców faszyzmu.

Monografia Macieja Cesarza *Od „Większej Brytanii” do zjednoczonej Europy* przedstawia złożoną doktrynę polityczną, społeczną i ekonomiczną Mosleya oraz działalność polityczną w powiązaniu z jego filozofią dziejów ludzkości oraz historią Anglii. Wątki polityczne, społeczne, gospodarcze, kulturalne, a także działalność polityczna Mosleya przenikają się nawzajem z poglądami historycznymi, tworząc całość. Rozprawa stanowi zatem udaną próbę szerokiego ujęcia, jakiego brak w piśmiennictwie obcym oraz polskim.

Autor świadom jest nie tylko złożoności doktryny faszystowskiej O. Mosleya i jej elementów, ale również kontrowersji towarzyszących rozważaniu ich oryginalności i znaczenia w myśli politycznej. Warto zaznaczyć, że główna teza monografii, sprowadzająca się do stwier-

dzenia, że koncepcja faszystowskiego państwa Mosleya, realizowana przez Brytyjską Unię Faszystów (BUF), miała na celu reaktywowanie potęgi monarchii z czasów rządów Tudorów, w czym najważniejszą rolę miał odegrać sam Mosley i jego zwolennicy, konsekwentnie prze-wija się przez całą książkę, co świadczy o wysokim poziomie rozważań.

Wysoką rangę wywodów M. Cesarza potwierdza również jego świadomość różnorodności źródeł filozoficznych i ideologicznych doktryny Mosleya. Na szczególne podkreślenie zasługuje też ogromny zakres wykorzystanej literatury w języku polskim, angielskim i niemieckim. Podstawę badań stanowiły oryginalne teksty Oswalda Mosleya, polskie i angielskie opracowania i monografie oraz liczne materiały prasowe, które autor studiował w bibliotekach i ośrodkach naukowych w Polsce i w Wielkiej Brytanii.

Pozytywnie należy również ocenić układ merytoryczny i wewnętrzną strukturę pracy. Za właściwą uważam też przyjętą przez M. Cesarza metodę badawczą, w której wyeksponowane zostały kluczowe elementy doktryny faszystowskiej O. Mosleya – faszyzm jako filozofia syntezy, idea rewolucji dynamicznej, odnowa kulturowa, idea „Większej Brytanii”, ustrój polityczny i gospodarczy, polityka zagraniczna oraz idee faszyzmu paneuropejskiego. Każdy z nich stanowi przedmiot osobnych i wnikliwych rozważań autora.

Rozważania na temat doktryny faszystowskiej Mosleya zawarł Cesarz w czterech rozdziałach. Pierwszy poświęcił omówieniu genezy faszyzmu brytyjskiego, by uzmysłowić czytelnikowi, z jak głębokich pokładów historii i myśli brytyjskiej można wyprowadzić ideologię faszyzmu, która odrzuciła liberalno-demokratyczny porządek. Autor przedstawił przekształcenia polityczne i gospodarcze Imperium Brytyjskiego w latach 1890–1939 i wskazał ich implikacje polityczne i społeczne. W sposób zwarty i przemyślany ukazał źródła ideologiczne rodzime i obce działalności pierwszych faszystów w Anglii. Zaprezentował przenikanie koncepcji Benita Mussoliniego do faszyzmu brytyjskiego. Interesujące są rozważania na temat organizacji, które mogą uchodzić za pierwowzór Brytyjskiej Unii Faszystów. Autor dokonał szerokiej prezentacji partii Mosleya, wskazał na jej program, źródła finansowania oraz strukturę społeczną i geograficzną, by sformułować słuszny wniosek, że członków partii do wstąpienia do niej bardziej niż program Mosleya zachęcały uniformy, w które ich Mosley przyodział, oraz dyscyplina wojskowa i kult tężyzny fizycznej. Z kolei uliczne starcia z przeciwnikami faszyzmu, podczas których członkowie BUF wykazywali daleko posuniętą agresję, zniechęcały do partii inteligencję. Jej przedstawiciele poparli program Mosleya, a nawet czasowo udzielili partii znacznego wsparcia finansowego, jednak brutalność metod działania bojówek BUF była ostatecznie powodem zerwania współpracy.

W drugim rozdziale M. Cesarz zajął się ideologią faszyzmu Oswalda Mosleya. Na czoło rozważań wysunął analizę poglądów Mosleya na temat przewidywanego upadku Wielkiej Brytanii. Wskazał na różnorodność przyczyn, jakie doprowadzą do zagłady Imperium Brytyjskiego. Autor słusznie podkreśla, że Mosley swą wizję końca Wielkiej Brytanii wzorował na doktrynie katastroficznej monachijskiego ideologa Oswalda Spenglera, autora znanej pracy *Zmierzch Zachodu* (I tom – 1918, II tom – 1922). Mosley podzielał pogląd Spenglera, że świat zmierza do katastrofy i, by oddalić jej moment, postulował przekształcenie natury jednostki, społeczeństwa i państwa w duchu faszyzmu. Przekonywał, że „nowy człowiek” to istota, która łączy w sobie zdolność myślenia i działania. Jest pokorna i zarazem odważnie pokonuje przeciwności losu w imię dobra wyższego, którego sprecyzowanie Mosley pozostawił sobie.

Wysoko oceniam rozważania zawarte w punktach drugim i trzecim tego rozdziału – *Faszyzm jako filozofia syntezy* (2) i *Wizja faszystowskiej rewolucji* (3). Autor nie tylko szeroko przedstawił poglądy Mosleya w odnośnych kwestiach, ale wskazał na powiązania koncepcji Mosleya z poglądami filozofów niemieckich. Cesarz z ogromną swobodą relacjonuje związki koncepcji Mosleya z dialektyką Georga Hegla. Dowodzi, że Mosley, korzystając z filozofii

Heglowskiej, uzasadniał recepcję przez faszyzm przeciwstawnych idei lewicy i prawicy oraz starał się dokonać syntezy chrześcijaństwa z doktryną katastrofizmu. Cesarz omawia też koncepcję nadczłowieka Friedricha Nietzschego. Przedstawia punkty styeczne poglądów Mosleya i Nietzschego, wskazując też na odmienności, np. w kwestii pojęcia „narod”. Autor podkreśla zresztą, że koncepcje narodu dzieliły samych faszystów brytyjskich.

Cesarz wyszedł z założenia, że Mosley nie odbiegał od innych ideologów faszyzmu i wyrażał przekonanie, że faszyzm powinien regulować wszystkie, nawet najmniej istotne sprawy życia codziennego. Mosley postulował, by rewolucja faszystowska doprowadziła do odnowienia narodu i uformowania nowych Brytyjczyków i nowej Brytanii, w czym pomocna miała być odnowa kulturowa i moralna. Cesarz przedstawił obawy Mosleya wynikające z wpływu rozwoju nauki i techniki na prawidłowe funkcjonowanie państwa i gospodarki. Mosley, w przeciwieństwie do tworzących w tym samym okresie amerykańskich postveblenistów (J.M. Clark, J. Commons, W. Mitchell), nie podzielał ich fascynacji techniką i odrzucał twierdzenie, że wynalazki stymulują rozwój ludzkości. W miejsce nowoczesnej gospodarki i odpowiadającej jej struktury społecznej proponował powrót do spokojnego społeczeństwa wiejskiego z tradycyjnymi formami gospodarowania na ziemi, gdyż – jak twierdził – „ziemia to faszyzm”. Cesarz słusznie podkreśla zaściankowość i jednocześnie utopijność tych koncepcji, nieprzystosowanych do realiów okresu międzywojennego. Wskazuje też na ewolucję poglądów Mosleya, który po zakończeniu II wojny światowej całkowicie utracił znaczenie polityczne. Powszechnie i słusznie uznany za zdrajcę za współpracę z Hitlerem i Mussolinim, został odizolowany. Lata internowania wykorzystał na intensywne studia filozoficzne i historyczne, które utwierdziły go w przekonaniu, że słuszne było jego przekonanie o zbliżającym się upadku cywilizacji Zachodu. Ponieważ był przeświadczony, że musi wypełnić misję, polegającą na ostrzeżeniu Europejczyków przed zbliżającym się niebezpieczeństwem, a nie miał zaplecza politycznego, podjął próbę zaistnienia na scenie politycznej jako ideolog zjednoczonej Europy. Rozważania Cesarza na temat koncepcji Mosleya nowego ładu europejskiego i światowego oceniam bardzo wysoko. Autor przedstawił wizję Europy i świata w szerokim kontekście wydarzeń politycznych oraz przemian społecznych, jakie dokonały się w Anglii i na świecie. Cesarz słusznie podkreśla, że Mosley wyszedł z założenia o istnieniu wspólnoty duchowej i kulturalnej w Europie. Mosley dowodził, że jej wszystkie kraje łączy wspólna kultura helleńska i dlatego Europę należy traktować w kategoriach narodowych („Europa jako naród”). Unifikację Europy uznał za podstawowy cel polityczny swojej kolejnej partii – Ruchu Zjednoczenia. Silna Europa miała stanowić przeciwwagę dla dwóch mocarstw – Stanów Zjednoczonych i Związku Radzieckiego. Miała to być „Europa Trzeciej Siły”. W tej nowej Europie system polityczny, społeczny i gospodarczy powinien zapewnić jednostce podmiotowość, a rząd powinien być niezawodny w działaniu na rzecz dobra ogólnego (kreatywny socjalizm). Ideałem dla Mosleya przestała być dawna Anglia, a stała się nim silna Europa.

Równie dobrze jak z analizą koncepcji politycznych i społecznych radzi sobie Cesarz z analizą wątków ekonomicznych Mosleya. Rozważania na temat aspektów ekonomicznych faszyzmu Mosleya zawarte są w kilku miejscach rozprawy, ale najwięcej miejsca sprawom gospodarczym poświęcił autor w rozdziale III, w punkcie 2 (*Gospodarka i państwo w koncepcjach Mosleya*). Cesarz twierdzi, że koncepcje gospodarcze Mosleya wynikały z odrzucenia przez niego gospodarki komunistycznej i liberalnej. W ich miejsce proponował kapitalizm państwowy, którego istotą były własność prywatna, solidaryzm społeczny oraz kontrola państwa nad gospodarką. Nie miała ona przyjąć formy nacjonalizacji produkcji, ale powierzenia zarządzania gospodarką grupie specjalistów. Uprawnieniem tej grupy byłaby m.in. ingerencja w mechanizm cenowy, tj. możliwość ustalania poziomu cen i płac, przez co państwo, nie ponosząc ryzyka gospodarczego, mogłoby zarządzać i kontrolować gospodarkę. Cesarz uważa, że – w odróżnieniu

od faszyzmu kontynentalnego – Mosley sformułował koncepcję ustroju politycznego opartego na bazie analizy ekonomicznej. Ponieważ problemy gospodarcze (masowe bezrobocie, znaczna koncentracja produkcji, dynamiczny rozwój techniki oraz nowe technologie) przerosły instytucje polityczne Anglii, Mosley opowiadał się za powołaniem państwa korporacyjnego, traktowanego jako „alternatywa dla komunizmu”. Nowy, korporacyjny system miał funkcjonować na bazie sprawdzonych instytucji państwa demokratycznego, co miało gwarantować jego sprawność decyzyjną. Mosley postulował ograniczenie roli parlamentu, wprowadzenie plebiscytów jako przejawów demokracji i woli narodu, a przede wszystkim wzmocnienie roli rządu. Opowiadał się za państwem zdolnym podjąć ważne decyzje, zhierarchizowanym i biurokratycznym, ale niekoniecznie, poza sferą gospodarki, rządzonym przez wodza. Dążył do przebudowy struktury społecznej na wzór społeczeństwa średniowiecznego, w którym ludzie byli skupieni w gildiach zawodowych – współcześnie byłiby zorganizowani w korporacje pracodawców i pracowników danego zawodu. Pomysł Mosleya autor uważa za utopię i brak realizmu w ocenie rzeczywistości społeczno-gospodarczej, w której przyszło mu żyć.

Po lekturze książki Oswald Mosley jawi się czytelnikowi jako twórca eklektyczny, korzystający z dorobku wielu wybitnych osób – Georga Friedricha Hegla, Oswalda Spenglera, Friedricha Nietzschego, Johna Maynarda Keynesa, George’a Bernarda Shawa, potrafiący zadbać o zainteresowanie swoimi poglądami najwyższej rangi ideologów faszyzmu (Benita Mussoliniego, Adolfa Hitlera), a także stworzyć pozory wielkości intelektualnej. O Mosley to piewca przeszłości, w której dostrzegał zawsze idealne rozwiązania polityczne, społeczne i gospodarcze. Ale Mosley to również zręczny polityk, założyciel trzech partii politycznych, potrafiący zadbać o finansowe wsparcie dla swych ugrupowań, oraz oportunistą, zmieniający komponenty swej doktryny zależnie od okoliczności i czasu, w którym przyszło mu działać. Mimo wielu braków doktryna Mosleya znalazła naśladowców i zwolenników, czasem zdolniejszych od jej twórcy (np. Aleksander Raven-Thomson).

Literatura będąca podstawą analizy poglądów Mosleya jest w języku angielskim. Należy podkreślić, że autor doskonale poradził sobie z tłumaczeniami. Narracja jest interesująca i płynna. Warto podkreślić staranną edycję książki. Projekt graficzny okładki ze zdjęciem Mosleya oraz streszczenie w języku angielskim i indeks nazwisk stanowią jej dodatkowe atuty.

Elżbieta Kundera

Tomasz Scheffler, *Europa po Hitlerze. Ład międzynarodowy w koncepcjach konserwatywnej opozycji w Trzeciej Rzeszy*
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, ss. 337

System polityczny, społeczny i gospodarczy Republiki Weimarskiej rozczarował naród niemiecki, który w większości stał się podatny na wpływ ideologii faszystowskiej. Niemcy, indoktrynowani przez hitlerizm, dostrzegali w Hitlerze osobę zdolną do przeprowadzenia zmian. Oczekiwali, że Hitler zmaże hańbę traktatu wersalskiego i państwo niemieckie stanie się na powrót mocarstwem światowym. Spodziewali się też zmian w zakresie gospodarki – zdynamizowania rozwoju przemysłu oraz likwidacji masowego bezrobocia. Wówczas powinna poprawić się sytuacja materialna społeczeństwa, a naród niemiecki mógłby odzyskać dumę i zapomnieć o upokorzeniach, jakich doświadczył po Wielkiej Wojnie. Hasła hitleryzmu natrafiły na podatny grunt i przy ogromnym poparciu społecznym partia Hitlera w 1932 r. wygrała wybo-